AMEA-nın Xəbərləri (biologiya elmləri), cild 64, №5-6, səh. 97-101 (2009)

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mühüm Ornitoloji Ərazilərində Yayılmış Su-Bataqlıq Quşları

A.F. Məmmədov
AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnsitutu

Məqalədə 2004-2006-cı illər ərzində Muxtar Respublikanın ərazisində müəyyənləşdirilmiş Mühüm Ornitoloji Ərazilərində (MOƏ) aparılan tədqiqatlar nəticəsində su-bataqlıq quşlarının növləri, onların mövsü mi xarakteri, statusları, kateqoriyaları, kriteriyaları, Species of European Conservation Concern (SPEC) və mühafizə statusları haqqında geniş məlumat verilir.

GİRİŞ

Son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində iri su anbarları, dəryaça ları yaradılmışdır. Tədricən bu su biotoplarında müxtəlif quşların qışlama, yuvalama, qidalanma yerlərinə çevrilmiş ornitokomplekslər formalaşmışdır. Bu ornitokomplekslərin ornitofaunasının növ və say tərkibində də əsaslı dəyişiliklər baş vermişdir (Talıbov və b., 2005). Bu növlərin əksəriyyəti qlobal, regional və milli mühafizə statuslarına malik quşlardır (Cədvəl 1). Bunların səmərəli mühafizəsi ilk növbədə həmin yaşayış biotoplarına olan mənfi təsirlərin müəyyənləş dirilməsini və oradakı ornitofaunanın növ, say tərkibinin öyrənilməsini tələb edir (Talıbov, 1999).

İşin əsas məqsədi Naxçıvan MR-in Mühüm Ornitoloji Ərazilərində yayılmış su-bataqlıq quşlarının növ tərkibini, təhlükə statuslarını, kateqorityalarını, kriteriyalarını və bu növlərin qarşılaşdığı təhlükələri müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu məqsədlə 2004-2006-ı illərdə Araz çayı, Arpaçay və onların birbaşa sahilində bizim tərəfimizdən ornitoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqat işləri Naxçıvan MR-in Sədərək düzənliyindən başlamış, Ordubad rayonunun Kotam kəndi ərazisinə qədər Araz çayı sahili boyunca, Arpaçay su anbarı və çayın sahil boyu edilən marşrutlar əsasında yerinə yetrilmişdir (Mehdiyev və Novruzov, 1990; Məmmədov, 2005, 2006).

Ornitoloji müşahidələr zamanı baxış borusu, durbinin və rəqəmsal (digital) fotoaparatın köməyindən istifadə edilməklə, aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: Nisbi qeydiyyat metodu və Mütləq qeydiyyat metodu.

Növlərin təyini, adlandırılması və onlar haqqında məlumatlar müvafiq ədəbiyyatlardan istifadə edilərək verilmişdir (Tuayev, 2000; Sultanov və Məmmədov, 2004; Mustafayev və Məhərrəmova, 2005; Sultanov və b., 2005 a, b). Quşların fəallığı nəzərə alınaraq müşahidə və qeydiyyatlar səhər (8^{00}-11^{00}) və axşam (18^{00}-20^{00}) saatlarında həyata keçrilmişdir. Dumanlı və yağışli günlərdə müşahidələr quşların yem və səs fəallığının artması ilə bağlı olaraq günorta saatlarında aparıldı.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Hər bir ekosistem üçün avifaunanın formalaşmasında landşaftın relyefi, torpaq və bitki örtüyü mühüm rol oynayır. Məhz bu baxımdan MR ərazisində olan su-bataqlıq sahələrində yayılmış avifaunanın özünəməxsus növ tərkibi formalaşmışdır (Novruzov, 1982). Cədvəl 2-də verilmiş quşların spektrindən aydın olur ki, Naxçıvan MR-in ərazisində hələlik VIII dəstə, 18 fəsilə, 45 cinsə məxsus 73 növ su-bataqlıq quşları yayılmışdır. Ərazinin su-bataqlıq quşları içərisində 12-i Avropa Qorunma statusuna, 6-ı Dünya Qorunma statusuna, 8-i Azərbaycanın Qırmızı Kitabına və 4 növ isə Qırmızı Kitaba düşmə təhlükəsi altında olan növlərdir. Ərazinin quşları üçün ən böyük narahatedici amil, burada aparılan balıqçılıq işləridir. Quşlar üçün təhlükə, Muxtar Respublikanin ərazisində ovun qadağan edilməsinə baxmayaraq, yenə də qanunsuz ovçuluq hallarına rast gəlinir.

Qoruma statuslarının müəyyən edilməsi. Birds in Europe (BiE) 1-də quş növlərinin qoruma vacibliyini qiymətləndirmək və Avropadakı yayılma vəziyyətinə görə sinifləndirmək üçün bir neçə kriteri irəli sürülmüşdür (BirdLife International, 2004; Sultanov və b., 2005a). BiE2-də isə növlərin yox olma təhlükəsini qiymətləndirmək üçün İUCN Qirmizi Siyahı kriterilərini tədbiq etmənin daha uyğun olacağı düşünülmüşdür (Jonsson, 1992).

Cədvəl 1. Naxçıvan Muxtar Respublıkasının su-bataqlıq quşları

№	Növlər	SPEC 2004	Mövsümi xarakteri	ATS	AQS	DQS
					Kriteriya və kateqoriyalar	
1.	Kiçik maygülü	R	_	S	-	-
2.	Böyük maygülü	W	_	S	-	-
3.	Qaraboyun maygülü	W	_	S	-	-
4.	Çəhrayı qutan +	W	3	Ra	-	-
5.	Qıvrımlələk qutan +	W	1	Ra	-	A2c,A3c. VU
6.	Böyük qarabatdaq	P	_	S	-	-
7.	Kiçik qarabatdaq	P	1	S	-	A2,A3: NT
8.	Böyük danquşu	W	3	D	-	-
9.	Kicik danquşu	P	3	D	-	-
10.	Adi qarıldaq	B	_	D	-	-
11.	Pırtlaşıqlələk sarı vağ	B	3	Dj	-	-
12.	Misir vağcığı	B	_	S	-	-
13.	Böyük ağ vağ ++	R	-	S	-	-
14.	Kiçik ağ vağ	B	-	S	-	-
15.	Boz vağ	R	-	S	-	-
16.	Kürən vağ	B		Dc	-	-
17.	Adi ərsndimdik +	P	2	Ra	-	-
18.	Adi qaranaz ++	R	3	Dc	-	-
19.	Ağ leylək	R	2	D	-	-
20.	Adi flaminqo +	W	3	L	-	-
21.	Boz qaz	W	_	S	-	-
22.	Ağqaş qaz	P	1	EN	C1: EN	A2b,c,d,A3b,c,d: VU
23.	Harayçı qu	W	_[E]	S	-	-
24.	Qırmızı anqut (ördək)	R	3	VU	A2b: VU	-
25.	Ala anqut (ördək)	W	_	S	-	-
26.	Yaşılbaş ördək	R	_	S	-	-
27.	Fitci ördək	P	_	S	-	-
28.	Boz ördək	W	_	D	-	-
29.	Marek ördək (fıyu)	W	_[E]	S	-	-
30.	Bizquyruq ördək	W	3	Dc	-	-
31.	Cırıldayan ördək (cürə)	P	3	Dc	-	-
32.	Enlidimdik ördək	W	3	Dc	-	-
33.	Mərmər ördək +	P	1	VU	D1VU	A2cd,A3cd:VU
34.	Qırmızıbaş dalğıc	W	2	Dc	-	-
35.	Ağgöz dalğıc (qaraördək)	P	1	VU	A2VU	A2cd,A3cd: NT
36.	Adi göydimdik ++	W	1	VU	A3cVU	A2b,cd: EN
37.	Boz durna	P	2	D	-	
38.	Adi su fərəsi	W	_	S	-	-
39.	Adi porzan	P	_[E]	S	-	-
40.	Kiçik porzan	P	_[E]	S	-	-
41.	Adi çivdimdik	W	1	D	A3c NT	-
42.	Adi qamışfərəsi	W	_	S	-	-
43.	Adi qaşqaldaq	W	_	S	-	-
44.	Adi cobanaldadan ++	B	3	VU	A2 VU	-
45.	Qızılxallı qonurqanad	P	_[E]	S	-	-
46.	Yaxalı bozca	P	_[E]	S	-	-
47.	Kiçik bozca	P	_	S	-	-
48.	Cığırqan çökükburun +	B	1	EN	A2	-

1 saylı cədvəlin davamı

49. Adi çibis (buynuzlu cüllüt)	B	2	VU	A2VU	-
50. Adi caydaq cüllüt	B	_	S	-	-
51. Adi bizdimdik	W	_	S	-	-
52. Qara trınqa	R	_	S	-	-
53. Boz trinqa (fifi)	P	3	D	-	-
54. Otluq trinqası	B	2	Dc	-	-
55. Adi sahildəyişən	P	3	Dc	-	-
56. Dəyirmidimdik üzərçə	W	_	S	-	-
57. Adi bekas	W	3	Dc	-	-
58. Adi meşə cüllütü	P	3	Dc	-	-
59. Böyük əyridimdik	P	2	Dc	-	-
60. Çəmən haçaquyruğu	B	3	Dc	-	-
61. Çöl haçaquyruğu +	P	1	EN	A2EN	-
62. Kiçik qağayı	P			-	-
63. Göl qağayısı	W	_[E]	S	-	-
64. Dəniz göyərçəsi	B	3	L	-	-
65. Qarabaş güləyən qağayı	W	_	S	-	-
66. Gümüşü qağayı	R	_[E]	S	-	-
67. Boz qağayı	P	2	D	-	-
68. Qara sterna	P	3	D	-	-
69. Ağqanad sterna	P	_	S	-	-
70. Qağayıburun sterna	B	3		-	-
71. Çay sternası	B	_	S	-	-

Qeydiyyat **:** AQS-Avropa Qorunma Statusu, DQS-Dünya Qorunma Statusu
+ Naxsıvan MR ornitofaunasında Azərbaycanın Qırmızı kitab növləri
++Naxçıvan ornitofaunasında Qırmızı Kitaba əlavə edilməsi məsləhət görülən növlər
Dc_-_Declininig—sayı azalır
ATS-Avropa Təhlükə Statusları
D-Depleted- təhlükə vəziyyətində olanlar
S-Secure-sayı sabitdir
CR-Critically – böhranlı vəziyyətdə olanlar
EN--Endangered- təhlükəyə məruz qalanlar
VU- mənfi təsirlərə həssas növlər
Ra-rare-nadir növlər
DD-Data Deficient-haqqında məlumat azdır
L-Localised- məhdud ərazidə toplanır
NE-Not Evalutnd –Qiymətləndirilməmiş, təklif verilməmiş (əsasən köçəri quşlar olduğu üçün)

Cədvəl 2. Naxçıvan MR ərazisinin su-bataqlıq sahələrində yayılmış ornitofaunanın taksonomik spektri

	Dəstələr	Fəsilənin sayı	Cinsin sayı	Növlərin sayı
1.	***Qaqarkimilər-Gavııformes***	1	1	1
2.	*Maygülükimilər-Podicipediformes*	1	1	3
3.	*Qutankimilər-Pelecaniformes*	2	2	4
4.	*Leyləkkimilər-Ciconiiformes*	3	10	12
5.	*Flaminqokimilər-Phonijopteriformes*	1	1	1
6.	***Qazkimilər-Anseriformes***	1	7	17
7.	*Durnakimilər-Gruiformes*	3	6	7
8.	***Cüllütkimilər-Charadriiformes***	6	17	28
9.	Cəmi:	18	45	73

Cədvəl 3. SPEC-Avropada Qorunma Statuslu Növlər

SPEC-kateqoriyası	Dünya miqyasında qorunma statuslu növlər	Avropa miqyasında qorunma vəziyyəti	Dünya populyasiyası ya da yayılması Avropada artan növlər
SPEC 1	Var	------	-------
SPEC 2	Yox	Vəziyyəti pis	Artır
SPEC 3	Yox	Vəziyyəti pis	Artmır
Non-SPEC[E] *	Yox	Vəziyyəti yaxşı	Artır
Non-SPEC *	Yox	Vəziyyəti yaxşı	Artmır

İUCN Qırmızı Siyahı kriterilərini bölgələrə görə tədbiq etmək üçün hazırlanan təyin edici, bu kriterilərin SPEC kateqoriyalarını müəyyənləşdirmək üzrə istifadəsini asanlaşdırır. BiE2-də, BiE1-də olduğu kimi, hər bir növ aşağıdakı beş kateqoriyadan birinə yerləşdirilmişdir (BirdLife International, 2004). Aşağıdakı cədvəldə «non-SPEC»- Avropa miqyasında qorunma statusu olmayan növlər üçün işlədilir (Cədvəl 3).

Əgər bir növ İUCN Qırmızı Sıyahı Kriterilərinə görə dünya miqyasında Təhlükə Altında (CR, EN, VU) və Təhluka Altına Girməyə Yaxın (NT), yaxud Məlumat Azlığı (DD) olaraq sinifləndirilmişsə, bu, dünya miqyasın da qoruma statusu olan növ kimi qəbul edilmişdir (Jonsson, 1992; BirdLife International, 2004; Sultanov və b., 2005a).

Ayrıça aşağıdakı kriterilərdən hər hansı birini saxlayan növlərin də Avropa miqyasında qorunma vəziyyəti pis olaraq qəbul edilmişdir: *kicik amma azalmayan populyasiyaya sahib növlər, orta dərəcədə azalan növlər, daha əvvəl olduqları bəzi bölgələrdən tamamılə yox olmuş və ya da bir ərazidə artan növlər* (soldan üçüncü sütun). Əgər bir növün bütün dünyadakı yuvalama yaxud qışlama populyasiyasının və ya yayılma ərazisinin yarıdan çoxu, Avropadadırsa, bu növ *Avropada Artan Növ olaraq* sinifləndirilmişdir (sonuncu sütun). (*) ilə işarəli non-SPEC kateqoriyası, qoruma statusu olmaqla birlikdə Avropada artan növləri göstərir (Jonsson, 1992).

Qiymətləndirmənin sonunda, 524 Avropa quş növündən 226–sı (43%) SPEC kateqoriyalarından birinə yerləşdirilmişdir. Bunların 40-ı (7,6%) SPEC 1, 45-i (8,6%) SPEC 2, və 141–i (26,9%) SPEC 3 olaraq sinifləndirilmişdir. BiE1-də SPEC olaraq sinifləndirilən 195 (qiymətləndirilən 511 növün 38%-i) növ üçün vacib olan bütün göstəricilər artmışdır (Jonsson, 1992).

SPEC1 kateqoriyasındakı artım, daha əvvəlcə SPEC 2 və SPEC 3 olaraq sinifləşdirilən və dünya miqyasında *Təhlükə Altına Girməyə Yaxın* (NT) olan növlərin vəziyyətlərindəki dəyişikliyi göstərir və bu növlərin dünya miqyasında qorunması vacibdir. Bununla birlikdə, SPEC 2 və SPEC 3 növlərinin göstəricilərinin artması ciddi bir təhlükənin işarəsidir. Avropa ölçüsündə bir çox quş növlərinin (45 növ) vəziyyəti yaxşıdan pisə doğru dəyişmişdir. Digər tərəfdən, sadəcə 14 növün vəziyyəti pisdən yaxşıya doğru dəyişmişdir. 1970-1990 illər arasındakı məlumatlara baxdıqda, SPEC kateqoriyasındakı bir çox növlərin ciddi bir şəkildə azalmağa doğru davam etdiyini görürük (Jonsson, 1992).

Bunun üçün də, dünya dövlətlərinin 2010-cu ilə qədər Bioloji Müxtəlifliyin məhv olmasının azalması və Avropa Birliyinin bu məhv olmanın tamam dayanması üçün köməklik göstərdiyi bir vaxtda üzərində ciddi dayanılması vacib olan məsələlərdir (Talıbov, 1999).

Avropa qitəsi, təbiəti qoruyan qanunun tətbiqindən sonra müsbət nəticələr əldə etmişdir. *AB Quş Direktivləri, Berin Müqaviləsi və Köçəri Növlərlə* bağlı müqavilə 25 il əvvəl bir dönüş nöqtəsi olmuş və bu müqavilələr sayəsində olduqca mühüm nəticələr əldə etmişdir. Buna görə də bioloji müxtəlifliyin qorunması üçün lazımi addımların gələcək 25 il müddətində genişlənməsi vacibdir.

Qiymətləndirmə

BiE1-də olduğu kimi, BiE2-nin də nəticələri göz önündədir. Avropanın quşları böyük ərazi dəyişmələrilə bağlı ciddi təhlükə altındadır və qeyd edək ki, bir çox quş növləri on il əvvələ görə indi daha da çox pis vəziyyətdədir. Sağlam bir təbiətin indikatoru olan quşların azalmağa doğru davam etməsi, Avropada yaşayış şəraitinin pozulduğunun acıq təzahürüdür.

BiE1-də çalınan həyaçan təbili indi daha da güclü çalınmalıdır. Bunun üçün təkcə 2010-cu ilə qədər yalnız quş növləri deyil, eyni zamanda bütün bioloji müxtəlifliyin məhvinin dayandırılması üçün ciddi tədbirlər aparılmalıdır.

NƏTİCƏLƏR

- Tədqiqat nəticəsində müəyyən edildi ki, Naxçıvan MR-in ornitofaunasındakı su-bataqlıq quşlarının 8 dəstə, 18 fəsilə, 45 cins və 73 quş növü yayılmışdır ki, bunlardan da 6 növ Naxçıvan Muxtar Respublikasının ornitofaunası üçün ilk dəfə qeyd edilir.
- Quşların mövsümi xarakterinə görə

bölgüsündə oturaq növlər 8, yuvalayanlar 13, köçərilər 25, qışlamağa gələnlər isə 25 növ olmuşlar.

- MR-nın Mühüm Ornitoloji Ərazilərinin ornitofaunasinin su-bataqlıq quşlarından Dünya Qorunma Statuslu 6, Avropa Qorunma Statuslu 10, Azərbaycanın Qırmızı Kitabına düşmüş 7, Azərbaycanın Qırmızı Kitabına düşməyə ehtiyacı olan 4 növ yayılmışdır.
- Ərazinin quşları üçün ən böyük narahatedici amil, burada aparılan balıqçılıq işləridir. Muxtar Respublikanin ərazisində ovun qadağan edilmə sinə baxmayaraq, yenə də qanunsuz ovçuluq hallarına rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

BirdLife International (2004) Birds in Europe: population estimates, trends and conservation status. Cambreidge: UK BirdLife International (BirdLife Conservation Series), 12: 374 p.

Jonsson L. (1992) Birds of Europe vith North Africa and Midlle East. (Helm Ch., Black J., Publishers), Limited London: 559 p.

Mehdiyev A.M., Novruzov H.M. (1990) Arazboyu düzənlikdə yayıl mış quşların mühafizə problemləri. XI Elmi konfransın mate rialları. Naxçıvan: s. 5.

Mustafayev Q.T., Məhərrəmova N.A. (2005) Ornitologiya. Bakı, Çaşoğlu: 442 s.

Məmmədov A.F. (2005) H.Ə. Əliyev adına Ordubad Milli Parkının ornitofaunası. Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər. Naxçıvan elmi konfransın materialları. Bakı: Nurlan, s. 362-367.

Məmmədov A.F. (2006) Naxçıvan su anbarı Mühüm Ornitoloji Ərazisində Mühafizə statuslu su-bataqlıq quşları. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan, Tusi 3: s. 59-63.

Novruzov H.M. (1982) Naxçıvan MR-in avifaunasına dair əlavələr. Azərb. Ali Məktəb. Asp.-nin V Respub. Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: s. 140.

Sultanov E.H. Məmmədov A.F. (2004) Naxçıvan MR-in Mühüm Ornitoloji Əraziləri. Naxçvanın tarixi, maddi və mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi. Elmi konfransın materialları. Bakı, Eim: 237-240.

Sultanov E.H., Ağayeva N., Laxman L., Broynlix O., Herkenrat P., Sallivan C. (2005a) Xüsusi Qorunan və Mühüm Ornitoloji Ərazilər Haqqında Vəsait. Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyəti, Böyük Britaniyyanın Ətraf mühüt, Ərzaq və Əyalətlər üzrə Departamenti Quşları Müdafiə Kral Cəmiyyəti (Böyük Britaniya). Bakı, Defra: 79 s.

Sultanov E.H., Brombaxer M., Kərimov T., Ağayeva N., Məmmədova A., Cabbarova A. (2005b) Azərbaycanın quşları. Təbiətdə müşahidə aparmaq üçün kiçik təyinedici. BirdLife İnternational. Bakı-Avropa və “Tektronix-S” MMC: 72 s.

Talıbov T.H. (1999) Naxçıvan Muxtar Respublikasında nadir heyvan növ ləri və onların genofondunun qorunması. Bakı, Elm: 40-62.

Talıbov T.H, Sultanov E.H., Kərimov T.Ə., Məmmədov A.F. (2005) Araz su anbarının ornitokompleksi. AMEA Xəbərlər. Bakı, Elm, 1-2: s. 145-150.

Tuayev D.Q. (2000) Azərbaycan quşlarının katoloqu. Bakı, Elm: 239 s.

А.Ф. Мамедов

Водно-Болотние Птицы Важнейших Орнитологических Местностей Нахчыванской Автономной Республики

В статье приводятся данные об орнитофауне ключевых орнитологических территорий Нахчыванской АР. Определены таксономический спектр видов птиц региона, а также их сезонные, SPEC и Европейские охранные статусы, критерии и категории. Составлен список внесенных в Красную Книгу Азербайджана и предполагаемых для внесения видов птиц.

A.F. Mamedov

Water-Wading Bird Important Ornithological Area of Nakhchivan Autonomous Republic

In clause the data about ornithofauna of major ornithological areas of Nakhchevan Autonomous Republic are presented in the paper. The criteria and categories of taxonomic spectrum of bird species of the area, and also their seasonal, SPEC and European security statuses are determined. The checklist of bird species entered into the Red Book of Azerbaijan, and those expected to be entered is prepared.